

УДК 343.11

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.53>

ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ПСИХІЧНИХ РОЗЛАДІВ У КОНТЕКСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОСУДДЯ

Чугаєвський А.А.

*аспірант відділу докторантури та ад'юнктури
Національної академії внутрішніх справ*

Чугаєвський А.А. Поняття та класифікація психічних розладів у контексті кримінального правосуддя.

Наукова стаття присвячена ґрунтовному дослідженню одного з найбільш складних і водночас актуальних питань сучасного кримінального судочинства – класифікації та правового розуміння психічних розладів у контексті кримінальної відповідальності. Автор розглядає цю проблематику на перетині права, психіатрії та судової психології, що забезпечує міждисциплінарну глибину дослідження. У сучасних умовах гуманізації кримінального права та правозастосовної практики зростає значення адекватної оцінки психічного стану особи. Отже, від правильності такого оцінювання залежить визначення осудності, можливість участі в судовому процесі та вибір адекватних заходів юридичного впливу.

У роботі досліджується поняття та класифікація психічних розладів в контексті кримінального правосуддя, враховуючи їх вплив на визначення винуватості та призначення покарання. Проблематика зумовлена необхідністю забезпечення справедливості у випадках, коли психічний стан підозрюваного чи обвинуваченого може вплинути на їхню здатність усвідомлювати та керувати своїми діями. Методологія дослідження включає аналіз сучасних наукових праць, діагностичних критеріїв, а також юридичних норм та прецедентів, що регламентують оцінку психічного стану в рамках кримінального судочинства. У статті систематизовані та класифіковані психічні розлади, такі як шизофренія, біполярний розлад, депресія та інші, які можуть впливати на осудність: здатність особи в повній мірі усвідомлювати та керувати своїми діями. Крім того, аналізуються різні підходи до визначення неосудності та часткової осудності в різних юрисдикціях, а також їхній вплив на правові наслідки. У статті чітко сформульовано проблему: розмаїття термінології щодо психічних станів у кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві України призводить до труднощів у правозастосовній практиці. Автор переконливо обґрунтовує необхідність уніфікації та гармонізації термінів з урахуванням міжнародних класифікацій. У висновках робиться акцент на важливості комплексного підходу до оцінки психічних розладів з метою забезпечення рівності перед законом та захисту прав усіх учасників кримінального процесу. Підкреслюється необхідність подальших досліджень для вдосконалення правових механізмів та практик, які враховують психічні розлади в кримінальному правосудді.

Ключові слова: психічні розлади, кримінальне правосуддя, неосудність, класифікація психічних розладів, юридична відповідальність, діагностика психічних станів, судова психіатрія.

Chuhaievskiy A.A. The concept and classification of mental disorders in the context of criminal justice.

The scientific article is dedicated to an in-depth examination of one of the most complex and, at the same time, pressing issues in contemporary criminal justice – the classification and legal understanding of mental disorders in the context of criminal liability. The author explores this issue at the intersection of law, psychiatry, and forensic psychology, which ensures an interdisciplinary depth to the research. In the modern context of the humanization of criminal law and legal practice, the importance of adequate assessment of an individual's mental state is growing. Consequently, the determination of criminal responsibility, the ability to participate in legal proceedings, and the selection of appropriate legal measures depend on the accuracy of such assessments.

The article investigates the concept and classification of mental disorders within the framework of criminal justice, taking into account their impact on the determination of guilt and the imposition of punishment. The complexity of the issue arises from the necessity to ensure fairness in cases where the mental state of a suspect or defendant may affect their ability to understand and control their actions. The research methodology includes an analysis of contemporary scientific works, diagnostic criteria, as well as legal norms and precedents regulating the assessment of mental state in criminal proceedings. The article systematizes and classifies mental disorders such as schizophrenia, bipolar disorder, depression, and others, which may affect criminal responsibility – the capacity of a person to fully understand and control their actions. Moreover, the article analyzes various approaches to determining insanity and diminished responsibility across different jurisdictions and their implications for legal consequences. The article clearly formulates the problem: the diversity of terminology regarding mental states in Ukrainian criminal and criminal procedural legislation leads to challenges in legal practice. The author convincingly substantiates the need for unification and harmonization of terms with reference to international classifications. In conclusion, the article emphasizes the importance of a comprehensive approach to assessing mental disorders to ensure equality before the law and the protection of the rights of all participants in the criminal process. It also highlights the necessity for further research to improve legal mechanisms and practices that consider mental disorders in criminal justice.

Key words: mental disorders, criminal justice, insanity, classification of mental disorders, legal responsibility, diagnosis of mental states, forensic psychiatry.

Постановка проблеми. Проблема психічних розладів у контексті кримінального правосуддя є надзвичайно важливою і складною, оскільки вона безпосередньо впливає на об'єктивність та справедливість правосуддя. Особи, які страждають емоційними проблемами (депресія, психоз або посттравматичний стрес) і проблемами в поведінці (аутизм, гіперактивний розлад із дефіцитом уваги), можуть втратити здатність повного усвідомлення значущості та наслідків судового розгляду. Тому правильна діагностика і класифікація психічних розладів є необхідними для забезпечення справедливого судочинства. Актуальність даної теми безпосередньо пов'язана з важливістю дослідження психічних розладів у кримінальному правосудді з метою подальшої розробки більш точних та об'єктивних методів оцінки психічного стану, що сприятиме забезпеченню справедливості у судових процесах. Адже розуміння впливу психічних розладів на поведінку осіб та їх правоздатність є критичним для удосконалення правової практики, підвищення рівня правосвідомості та захисту прав усіх учасників кримінального процесу.

Мета дослідження. З метою встановлення міждисциплінарної взаємодії між галузями психіатрії та права у роботі проводиться комплексний аналіз психічних розладів як феномену, що супроводжується порушеннями когнітивної, емоційної та поведінкової діяльності особи, з урахуванням складності діагностування. Аналіз термінології у сфері психічного здоров'я як фактору, що ускладнює уніфікацію підходів до правової кваліфікації та психіатричної експертизи, проводиться з метою формування ефективних механізмів і стандартів оцінки психічного стану осіб у межах кримінального судочинства, що сприятиме підвищенню рівня правової захищеності осіб із психічними розладами, а також встановлення єдиного терміну для опису психічного розладу.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз останніх наукових робіт у сфері психічних розладів у контексті кримінального правосуддя показує, що це питання є предметом активних досліджень, які фокусуються на ряді ключових аспектів: класифікація психічних розладів, їх діагностика, вплив на юридичну відповідальність, а також наукові і практичні підходи до їх оцінки у кримінальному процесі, проте багато питань ще й досі залишаються не вирішеними. Вагомий внесок у дослідження вказаних питань зробили відомі правники у галузі кримінального процесу, криміналістики, зокрема, такі: Д. Шингарьов, М. Шумило, Л. Дунаєвська, О. Козерацька, О.І. Тищенко, А.В. Дудка, Б.М. Дердюк, В.М. Бурдін та інші.

Виклад основного матеріалу. Однією з головних тем у сучасних дослідженнях є визначення поняття та класифікації психічних розладів. Це питання має суттєве значення для кримінального правосуддя, оскільки класифікація визначає, як психічні розлади будуть трактуватися в правовому контексті. Психічні розлади мають значний вплив на поведінку особи, оскільки безпосередньо впливають на усвідомлення своїх дій та керування ними, що, в свою чергу, може бути критично важливим для визначення кримінальної відповідальності та призначення покарання. Розуміння

того, як психічні розлади впливають на особистість та її поведінку, є ключовим для забезпечення справедливості в кримінальному правосудді.

Варто зазначити, що визначити поняття психічних розладів та захворювань неможливо без визначення поняття «психічне здоров'я». Так, психічне (душевне) здоров'я – це стан душевного благополуччя, що характеризується відсутністю хворобливих психічних проявів і забезпечує адекватну умовам навколишньої дійсності регуляцію поведінки та діяльності. Психічне здоров'я – це відносно стійкий стан організму й особистості, що дозволяє людині усвідомлено, з огляду на свої фізичні та психічні можливості, а також навколишні природні й соціальні умови, здійснювати й забезпечувати свої індивідуальні потреби [1].

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) визначає психічне здоров'я як «стан благополуччя, в якому людина може реалізувати свій власний потенціал, справлятися зі звичайними життєвими стресами, може плідно працювати і мати можливості робити внесок у життя своєї спільноти». За даними ВООЗ, кожна четверта людина в світі може буде вражена психічним або неврологічним розладом в якийсь момент її життя [2].

Зарубіжні психологи пропонують таку характеристику психічного здоров'я людини, як відсутність психічних розладів, наявність індивідуальної автономії, різні стани психологічного благополуччя, адекватне сприйняття реальності, здатність ефективно впливати на соціальне середовище, зростання, розвиток, цінність особистості та самоактуалізація [3, с. 105].

Зважаючи на це, можна зробити висновок, що визначення поняття «психічне здоров'я» є ключовим для розуміння психічних розладів та захворювань. Психічне здоров'я характеризується станом душевного благополуччя, відсутністю хворобливих психічних проявів та здатністю адекватно контролювати поведінку й діяльність в умовах навколишньої дійсності.

Спільною рисою осіб, які страждають на психічний розлад, є те, що вони можуть страждати від постійного або тимчасового зниження розумових здібностей. Особи, які страждають емоційними проблемами (депресія, психоз або посттравматичний стрес) і проблемами в поведінці (аутизм, гіперактивний розлад із дефіцитом уваги), можуть втратити здатність повного усвідомлення значущості та наслідків судового розгляду. Деякі з них можуть зазнавати труднощів у розумінні під час відповідей на запитання, оскільки мають проблеми із запам'ятовуванням та опрацюванням інформації. Хоча особи з психічними розладами, з одного боку, здатні давати правдиві свідчення, але з іншого, вони можуть за певних обставин, зокрема, не знаючи або не бажаючи цього робити, надати ненадійну, таку, що вводить в оману, або таку, що самозвинувачує, інформацію [4, с. 70].

Психічні розлади можуть суттєво змінювати сприйняття реальності, емоційний стан і поведінкові реакції особи. Наприклад, люди з психічними розладами, такими як шизофренія, можуть мати проблеми з реалістичним сприйняттям світу, що може призвести до дезорганізованої або агресивної поведінки. Депресивні розлади можуть викликати значний емоційний стрес і знижувати рівень мотивації, що може вплинути на здатність особи до контролю своїх дій. Особи з розладами, які впливають на судження та самоконтроль, можуть бути менш здатні прогнозувати наслідки своїх дій або контролювати імпульсивну поведінку. Це може суттєво змінити те, як їх поведінка оцінюється в правовому контексті.

У нормах Кримінального кодексу України (далі – КК України) для позначення різного психічного стану вживаються такі терміни, як: «хронічне психічне захворювання», «тимчасовий розлад психічної діяльності», «недоумство», «інший хворобливий стан психіки», «психічний розлад», «психічне захворювання», «розлад психіки та поведінки», «психічна хвороба» [5].

1. «Хронічне психічне захворювання» може бути краще використано в ситуаціях, коли необхідно описати стійкий стан психічної нестабільності, який триває тривалий час і може впливати на поведінку особи.

2. «Тимчасовий розлад психічної діяльності» може бути корисним терміном для використання у випадках, коли необхідно підкреслити, що психічний стан особи є тимчасовим і може бути викликаний певними обставинами або стресовими ситуаціями.

3. «Недоумство» може бути застосовано для опису стану психічної діяльності, коли особа не може повністю розуміти характер та наслідки своїх дій через психічні обмеження або вади.

4. «Інший хворобливий стан психіки» може бути використаний для опису будь-якого іншого патологічного стану психіки, який не вписується в існуючі категорії, але є достатньо серйозним, щоб впливати на поведінку особи.

У той час, у нормах Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК України) нормативно закріплено п'ять синонімічних визначень таких особливостей психічного здоров'я особи, а саме: формулювання «особи з розумовими і фізичними вадами», «психічне захворювання», словосполучення «фізична чи психічна хвороба» використано законодавцем у положеннях п. 1 ч. 3 ст. 97 КПК України, поняття «психічного стану», «розлад психічної діяльності» та «психічна хвороба» [6].

Аналіз норм КК України та КПК України дає підстави стверджувати, що українське законодавство використовує різноманітні терміни для опису психічного стану особи. До них відносяться як загальні поняття, такі як «психічне захворювання» та «психічна хвороба», так і більш специфічні терміни, наприклад, «хронічне психічне захворювання», «тимчасовий розлад психічної діяльності», «недоумство», та інші. Ці терміни інколи є синонімічними, але використовуються у різних контекстах та з різними юридичними наслідками.

Кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство розрізняють ці поняття, враховуючи різні аспекти психічного здоров'я. Таке розмаїття термінів може викликати складнощі у правозастосуванні, особливо при визначенні осудності або неосудності обвинуваченого, оскільки для правильного застосування закону важливо враховувати точні медичні та юридичні визначення кожного з цих станів.

Так, у ст. 1 Закону України «Про психіатричну допомогу», використовується термін «психічні розлади» відповідно до вимог Міжнародної класифікації хвороб, травм і причин смерті (МКХ-10), прийнятої в Україні з 1998 року. [7]

У Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі, затвердженому наказом Міністерства юстиції України, Міністерства охорони здоров'я України (далі – МОЗ) від 15.08.2014 р. № 1348/5/572, використовуються категорії «психічні розлади», «психічне захворювання», «розлади психіки та поведінки» [8].

У той час, у Порядку здійснення нагляду та проведення соціально-виховної роботи із засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі використовуються терміни «психічні розлади» та «психічні хвороби» [9].

Як зазначають В. Первомайський, О. Карагодіна, В. Ілейко та О. Козерацька, проблема визначення понять «хвороба-здоров'я», «норма-патологія» відноситься до вічних проблем медицини загалом та психіатрії, судової психіатрії, зокрема [10].

Враховуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що не існує єдиного визначення, а тому при використанні цих термінів у кримінальному праві варто було би звернути увагу на міжнародні стандарти та норми, щоб уникнути неоднозначності та помилкових тлумачень.

Щодо міжнародного тлумачення, то у Принципах захисту осіб з психічними хворобами та вдосконалення охорони психічного здоров'я від 17 грудня 1991 р. № 46/119 використовувалося визначення «психічна хвороба». [11].

Деякі науковці вважають за доцільне привести у відповідність термінологію, що стосується психічного стану особи, у КК України та КПК України до вимог Міжнародної класифікації хвороб, травм і причин смерті (МКХ-10), де у розділі «Розлади психіки та поведінки» визначені з відповідними шифрами граничні межі різновидів психічних розладів у різних сферах психічної діяльності людини [12, с. 185].

Проте, станом на 2024-й рік, актуальною Міжнародною класифікацією хвороб є МКХ-11, яка була представлена на 144-му засіданні Виконавчої ради у січні 2019 року і затверджена в рамках 72 сесії Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я (ВАОЗ) у травні 2019 року. Перехід на нову класифікацію рекомендований ВООЗ з 1 січня 2022 року, перехідний період продовжено до 2027 року [13].

Міжнародна класифікація хвороб (тут і надалі – МКХ) є однією з основних систем класифікації психічних розладів. Ця система має свої унікальні підходи і критерії для діагностики психічних розладів, що може впливати на судові рішення.

Міжнародна класифікація хвороб (МКХ-11), розроблена Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ), є глобальною системою класифікації, що охоплює всі види захворювань, включаючи психічні розлади. Остання редакція, МКХ-11, включає розширене описання психічних розладів, таких як депресивні та тривожні розлади, а також більш детальну інформацію про їхні причини виникнення та симптоматику [14].

Цікавим фактом є те, що в оновленій версії МКХ-11 вперше було окремо виділено «Компульсивний ігровий розлад», так звана ігрова залежність – gaming disorder. Такий розлад характеризують як поведінкову залежність від азартних ігор. Його діагностуватимуть, якщо будуть виявлені

порушення в особистій, сімейній, соціальній поведінці, що спостерігаються щонайменше 12 місяців [15].

Другою глобальною системою класифікації є DSM, який розроблений Американською психіатричною асоціацією (APA) і є широко використовуваним інструментом у США та інших країнах для класифікації психічних розладів і містить понад 450 визначень психічних розладів. Останнє видання, DSM-5, надає детальний опис різних психічних розладів, включаючи специфічні критерії для діагностики. DSM-5 акцентує увагу на функціональних аспектах розладів, що може впливати на оцінку психічного стану у кримінальних справах [16].

Хоча МКХ-11 та DSM-5 часто використовують схожі терміни, існують відмінності в їх визначеннях та критеріях діагностики. Наприклад, МКХ-11 включає більш широкий спектр культурно-специфічних розладів, в той час як DSM-5 детальніше описує окремі розлади. Це може призводити до різних діагностичних підходів у різних країнах.

Обидві класифікації включають нові діагностичні категорії, які відображають сучасні наукові досягнення. Наприклад, у МКХ-11 введено «Компульсивний ігровий розлад», тоді як DSM-5 включає «Розлад харчової поведінки, пов'язаний з обмеженням вживання їжі».

DSM-5 більш детально описує протоколи для діагностики та лікування психічних розладів, що робить його особливо корисним для клініцистів у США. МКХ-11, у свою чергу, орієнтована на глобальне застосування і враховує різноманітні культурні та соціальні контексти.

МКХ-11 використовується для статистичного обліку захворювань на міжнародному рівні, зокрема для збору даних про смертність та захворюваність. DSM-5 частіше використовується в юридичних та страхових питаннях, зокрема при визначенні здатності особи до виконання своїх обов'язків або у справах про неосудність.

Порівняння МКХ та DSM показує, що хоча обидві системи мають спільні риси, такі як класифікація депресивних і тривожних розладів, вони можуть мати різні критерії для оцінки тяжкості та тривалості симптомів. Це може призвести до різних висновків щодо діагностики і впливати на юридичні рішення, такі як визначення неосудності. Різні інтерпретації психічних станів, що виникають внаслідок відмінностей у класифікаційних системах, можуть призвести до суперечливих рішень у судових справах.

Існуючі класифікаційні системи, такі як МКХ та DSM, хоча і є корисними, потребують адаптації для використання в правовому контексті. Це включає розробку спеціалізованих діагностичних інструментів, що враховують специфіку кримінальних справ та особливості правової системи.

Враховуючи усе вищевикладене, можна дійти висновку, що закріплення єдиного терміна для позначення психічного розладу є наразі неможливим. Це пояснюється завдяки різним факторам, які включають багатовимірність психічного здоров'я, динамічну природу науки та індивідуальні відмінності між людьми. Кожен з цих аспектів відіграє важливу роль у формуванні термінології, що ускладнює спроби створити універсальну, незмінну термінологічну систему.

По-перше, психічні розлади є складними і багатовимірними явищами, що охоплюють широкий спектр симптомів і поведінкових проявів. Наприклад, депресія може проявлятися у вигляді емоційної пригніченості, порушення сну або фізичних симптомів, таких як біль. Через цю різноманітність симптомів та їх поєднань виникає потреба у використанні багатьох різних термінів, що охоплюють різні аспекти захворювання.

По-друге, наука про психічне здоров'я постійно розвивається, що призводить до змін у розумінні і класифікації розладів. Нові відкриття в області нейронаук, психології та психіатрії постійно змінюють наше розуміння психічних розладів. Це означає, що терміни, які використовувалися в минулому, можуть виявитися неточними або застарілими з огляду на нові знання.

Третім важливим фактором є індивідуальні відмінності між людьми. Дві різних людини з одним і тим же встановленим діагнозом можуть мати зовсім різний досвід захворювання, що ускладнює пошук єдиного терміна, який би належним чином описував обидва випадки. Індивідуальні особливості, такі як рівень стресу, генетичні фактори або життєвий досвід, можуть сильно впливати на прояви розладів.

Висновки. Психічні розлади – це патологічні стани, що супроводжуються порушеннями мислення, емоційної сфери та поведінки людини, не властивими у конкретному культурному середовищі. Психічні захворювання є результатом складних і різноманітних дисфункцій різних систем організму. Вони характеризуються порушеннями у сприйнятті, пам'яті, мисленні, інтелекті, емоціях, волі та загальній поведінці.

Для того, щоб забезпечити захист осіб з психічними розладами, важливо здійснювати міждисциплінарну співпрацю між фахівцями в галузі права та психіатрії. Це включає створення робочих груп і комітетів, які б об'єднували експертів з обох галузей для розробки спільних стандартів і протоколів оцінки психічних розладів. Така співпраця може сприяти більш ефективному вирішенню складних питань, пов'язаних із психічними розладами у кримінальному правосудді, і забезпечити проведення більш справедливих судових процесів.

Наразі встановлення єдиного терміну для опису психічного розладу є на сьогодні недосяжним. Це обумовлено різними чинниками, такими як складність психічного здоров'я, постійний розвиток наукових знань і індивідуальні особливості людей. Усі ці фактори суттєво впливають на формування термінології, що ускладнює створення універсальної, стабільної системи термінів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міністерство внутрішніх справ України, Харківський національний університет внутрішніх справ, Факультет № 6, Кафедра соціології та психології. Текст лекції з навчальної дисципліни «Основи психіатрії» (вибірковий компонент освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти 053 Психологія (практична психологія)). Тема № 2. «Психічні розлади: поняття, класифікації». Харків: МВС України, 2023.
2. ВООЗ. Зміцнення психічного здоров'я: концепції, нові дані, практика : доповідь Всесвітньої організації охорони здоров'я, Департамент психічного здоров'я та токсикоманії у співпраці з Вікторіанським фондом зміцнення здоров'я і Університетом Мельбурн. Женева: ВООЗ, 2005.
3. Психологія здоров'я людини / ред. І.Я. Коцан. Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського національного університету ім. Лесі Українки, 2011.
4. Verbeke P., Vermeulen G., Meysman M., Vander Beken T. Protecting the fair trial rights of mentally disordered defendants in criminal proceedings: Exploring the need for further EU action. *International Journal of Law and Psychiatry*. 2015. Vol. 41. P. 67.
5. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III : станом на 28 берез. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI: станом на 19 квіт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
7. Про психіатричну допомогу: Закон України від 22.02.2000 р. № 1489-III: станом на 1 січ. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text>.
8. Про затвердження Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі: наказ Міністерства юстиції України, Міністерства охорони здоров'я України від 15 серп. 2014 р. № 1348/5/572. *Офіційний вісник України*. 2014. № 69. Ст. 1949. Ред. від 21.07.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0990-14#Text>.
9. Про затвердження Порядку здійснення нагляду та проведення соціально-виховної роботи із засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі: наказ Міністерства юстиції України від 29 січ. 2019 р. № 272/5. *Офіційний вісник України*. 2019. № 14. Ст. 525. Ред. від 01.09.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0120-19#Text>.
10. Первомайський В.Б., Карагодіна Є.Г., Ілейко В.Р., Козерацька Є.А. Категории болезни, здоровья, нормы, патологии в психиатрии: концепции и критерии разграничения. *Вісник психіатрії та психофармакотерапії*. 2003. № 1. С. 14.
11. Principles for the Protection of Persons with Mental Illness and the Improvement of Mental Health Care: adopted by UNGA resolution 46/119 on 17 Dec. 1991. Refworld. URL: <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3920.html>.
12. Шумило М., Дунаєвська Л., Козерацька О. Проблеми встановлення та розмежування психічних розладів та фізичних і психічних вад особи як окремих підстав для обов'язкової участі захисника у кримінальному провадженні. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 10. С. 184.
13. ВОЗ випустила новий міжнародний класифікатор хвороб МКХ-11. GMP Центр новини. 2018. URL: <https://web.archive.org/web/20200718174857/http://gmpcenter.org.ua/news/vooz-vipustila-novij-mizhnarodnij-klasifikator-hvorob-mkh-11>.
14. Міжнародна класифікація хвороб (МКХ-11) URL: <https://icd.who.int/en>.

15. Американська психіатрична асоціація. Diagnostic and statistical manual of mental disorders / Американська психіатрична асоціація. 5-те вид. Електрон. текстові дані. Вашингтон: Американська психіатрична асоціація, 2013. 947 с. URL: [https://repository.poltekkes-kaltim.ac.id/657/1/Diagnostic%20and%20statistical%20manual%20of%20mental%20disorders%20_%20DSM-5%20\(%20PDFDrive.com%20\).pdf](https://repository.poltekkes-kaltim.ac.id/657/1/Diagnostic%20and%20statistical%20manual%20of%20mental%20disorders%20_%20DSM-5%20(%20PDFDrive.com%20).pdf).
16. МКХ-11: що нового? / Український інститут політики громадського здоров'я (УІПГЗ). 2022, 3 січ. URL: <https://www.uiphp.org.ua/uk/hromadskezdorovia/podii-ta-anonsy/item/363-mkxh11-shcho-novoho>.